

Değerlendirme - Kitap

**RUSYA MÜSLÜMANLARI ÜZERİNE
ALMANYA'DA YAPILAN YENİ ÇALIŞMALAR**

GÜN SOYSAL
(Boğaziçi Üniversitesi)

1980'lerde ulusçuluk üzerine yeni kavramsal tartışmaların gündeme gelmesinden sonra Sovyetler Birliği'nin dağılması, yeni kavramsal çerçevelerin Sovyetler Birliği ve içinde barındırdığı uluslara uygulanmasını da gündeme getirdi. Hem Batı hem de Sovyet tarihyazıcılığına hakim olan Rus imparatorluğunun bir Rus millî devleti olarak görülmesi anlayışı da bunun sonucu olarak değişmeye başladı. Kökleri 19. yüzyıl Rus tarihyazıcılığına dayanan bu anlayış, Rusya tarihini bir millî devletin tarihi olarak görüyordu. Çok-halklı Rusya imparatorluğunun tarihini Rus tarihi haline getiren bu bakış, uzun bir süre kabul görmeye devam etti. 1990'lardan itibaren ise bu anlayışın değişmeye başladığını, Rus merkezli bakış açısının terkedilmeye çalışıldığını görüyoruz. Doğu Avrupa tarihçisi Andreas Kappeler'in 1992'de yayımlanan ve çok halklı Rusya imparatorluğu ve ulusçu hareketler hakkında kapsayıcı bir tarih olma iddiasındaki *Russland als Vielvölkerreich: Entstehung - Geschichte - Zerfall* (Çok Halklı İmparatorluk olarak Rusya: Oluşum-Tarihi-Dağılma) adlı eseri de, Rusya tarihi çalışmalarında görülen bu değişikliğe örnek gösterilebilecek yeni kuşak incelemelerden biri.

Kappeler kitabında, çok halklı Rus imparatorluğu tarihini toplu/bütünlüklü bir bakış açısından değerlendirmeyi denemiştir.¹ Rus imparatorluğunda ulus sorununun, toplumsal ve siyasal sorunlar hakkındaki araştırmalar göz

1 Andreas Kappeler, *Russland als Vielvölkerreich: Entstehung - Geschichte - Zerfall*. Münih 1993 (2. Baskı; kitabın ilk baskısı 1992 tarihlidir).

önüne alındığında ihmal edilmiş olduğu söylenebilir. Oysa, bünyesindeki farklı etnik gruplar, dinler, ekonomiler ve yaşam biçimlerinin ortaya çıkardığı heterojenlikle Rusya, ulusçuluk araştırmaları için bir deney sahası görünümündedir ve Avrupa'da ulusların oluşumu ile ilgili literatüre yeni ufuklar kazandırabilir. Alman tarihçi Andreas Kappeler, 1905'e kadar ne anayasa ya da insan hakları ve özgürlükleri gibi kavramların, ne de yasal partiler ve siyasi bir katılımın fiilî karşılıkları bulunmayan bir devlette ulus oluşumunun büyük ölçüde kamusal alan dışında gerçekleşmiş olması sebebiyle, yeni açıklama modelleri ve araştırma metodlarının gerekli olduğunu ileri sürmektedir.

Kappeler'e göre, Sovyetler Birliğinin dağılması yalnızca 70 yıllık çok-milletli komünist imparatorluğun sonu değil, çok halklı Rus imparatorluğunun 400 küsur yıllık tarihinin de bitişi anlamına gelmektedir. Bu yüzden de yazar, SSCB'nin dağılmasını sosyalist sistemin krizi olarak açıklayan ve Rus imparatorluğu mirasını dışlayan görüşleri de yetersiz bulmaktadır. Kappeler, Sovyetler Birliği'nin dağılmasını evrensel, çok etnili imparatorlukların dağılması ve ulus-devletlere ayrılması sürecinin bir parçası olarak görmekte ve Ekim Devrimi ile gelen Sovyet hakimiyetinin Rus imparatorluğunun çözülmesini geciktirdiğini öne sürmektedir. Böylelikle milliyetler problemi ve Sovyetler Birliği'nin dağılması, daha geniş bir tarihsel bağlama oturtulmuş olmaktadır.

Kappeler'in kitabı, Rusya'nın çok uluslu bir imparatorluk olmasını temel olarak aldığı için Rus olmayan halkların ve bu arada müslümanların da bu tarih içindeki rollerine yer ayırmış, böylece genellikle Rus millî tarihi olarak görülen Rusya tarihi resmini genişletmeye çalışmıştır. Böylece, Avrupa ve Sovyet tarihyazıcılığında da süren bu Rus merkezli anlayışın düzeltilmesi gerektiği ve çok etnililiğin Rusya tarihinin değişmez özelliklerinden olduğu vurgulanmaya çalışılmıştır. Batı Avrupa tarihine dayanılarak öne sürülen teorik modellerin Rusya'ya aynen uygulanamayacağını savunan Kappeler, yine de bunların Rus imparatorluğunun tarihinin bazı bölümlerinin açıklanmasında kullanılabileceğini öne sürer.

Kapsayıcı bir bakış açısını vurgulamakla birlikte Rus devletine dayanan bir araştırma olduğu için Kappeler kitabının Rus merkezli görüşe hapsediğini teslim etmekle birlikte etnik grupların sadece devlet politikasının nesnelere olarak değil, tarihin ortak belirleyici güçleri olarak görüldüğünü belirtmektedir. Rus imparatorluğunun tarihine Rus olmayanların katkısı bu kitapta ele alınmaya çalışılmıştır. Kappeler çalışmasının amacının Rus merkezli millî devlet odağı ve millî tarih yazımlarının dar perspektifi karşısına modern öncesi

Rus imparatorluğunun ulus-üstü, çok-etnili karakterini ortaya çıkarmak olduğunu öne sürmektedir.

Sovyetler Birliği dağıldıktan sonra Rusya ve içindeki milletler hakkında çalışmalar artmış, buna paralel olarak da Rusya müslümanları üzerine yazılan eserlerin sayısı ve içerikleri zenginleşmiştir. Volga (İdil)-Ural müslümanları üzerine yapılan en yeni çalışmalardan biri, Alman tarihçi Christian Noack'ın 2000 yılında yayımlanan *Muslimischer Nationalismus im russischen Reich: Nationsbildung und Nationalbewegung bei Tataren und Baschkiren; 1861-1917* (Rusya imparatorluğunda müslüman ulusçuluğu: Tatarlar ve Başkurtlarda ulus oluşumu ve ulusçu hareket, 1861-1917) adlı eseridir. Noack eserinde, Avrupa'da üretilen kavramsal modellere dayanan modernleşme paradigmasıyla anlaşılamayacak olan, İdil-Ural müslümanları arasında kimlik ve ulus oluşum sürecini etnik, dinî, bölgesel ve bölgelerüstü etmenlerin bir-aradılığıyla tanımlamaktadır. Noack pek çok araştırmacının 19. yüzyılda hakim aidiyetin "müslüman" kimliği olduğunu önemsemediğini, ulus oluşumu sürecinde İslamî etmenlerin rolünün en aza indirildiğini ileri sürmektedir. "Müslüman" kimliğinin oluşumu ve "müslümanlık" adına yürütülen mobilizasyonun yalnızca bir geçiş dönemine, ilk-ulusçuluğa indirildiğini, müslüman halklar arasındaki toplumsal ve kültürel yaklaşmanın tek yanlı bir şekilde hakim Tatar etnik grubuna asimilasyon olarak değerlendirildiğini vurgulamaktadır. Milliyetçilik teorisinin marksist ve modernleşmeci yorumları, dinî grupların genellikle modern-öncesi olarak değerlendirilen kimlik oluşumuyla daha "yüksek" bir toplumsal gelişmenin göstergesi olan "modern" ulus oluşumu arasında kalın bir sınır çizmektedir. Bu bağlamda, bir müslüman grup kimliği ulus oluşumunun erken bir evresi, bir geçiş dönemi olarak görülmektedir. Diğer taraftan, Avrupa modelinin etkisiyle kimlik oluşumu sürecinde dil, edebiyat, tarih gibi kültürel unsurların öneminin kuvvetle vurgulanması sonucu, müslüman ulus oluşumu sadece terminolojik olarak değil kavramsal olarak da "Tatarlaştırılmış" olmaktadır. Ulus oluşumu sürecinin odağına "müslüman" kimliğini koyan Noack ise, Frank Allen ve Michael Kemper'in çalışmalarına dayanarak 19. yüzyıl başında bölgesel bir İslamî kimlik oluştuğunu kabul etmektedir ve bunun 1860'dan sonra ulus oluşumunun temelini oluşturduğunu savunmaktadır.²

2 Michael Kemper, *Sufis und Gelehrte in Tatarien und Baschkirien, 1789-1889: Der islamische Diskurs unter russischer Herrschaft*, Berlin 1998 ve A. J. Frank, "Islamic regional identity in imperial Russia: Tatar and Bashkir historiography in the

Christian Noack'a göre Rusya müslümanları, 19. yüzyıl sonu ve 20. yüzyıl başı Rusyasının şartlarında islâmî ve millî unsurları bir "müslüman" kimlik oluşumuna katmışlardı. Noack'ın İslâmî yerine müslüman kimliğini vurgulaması, toplumsal olarak oluşturulan islâmî geleneklerin Kuran ve Hadis gibi İslâm'ın doktriner temellerinden farkının altını çizmektedir.

Noack'ın eseri 1905 öncesi, 1905-1907 ve 1907-1917 zaman dilimlerine ayrılmış 11 bölümden oluşmaktadır. 1905 öncesine ayrılan ilk dilimde, 19. yüzyılın ilk yarısında müslümanların ekonomik ve toplumsal durumu; "İdil-Ural bölgesinin müslüman halkı" (etnik yapı, kentleşme, göç), "ekonomik gelişme ve toplumsal farklılaşma" (tarımın gelişmesi, soyluluktan ticarete geçiş, müslüman tüccar ve girişimcinin "altın çağ"ı, ekonomik kriz ve yapı değişimi), "İslâm politikası ve 'İslâmî Rönesans'" (II. Yekaterina ve halefleri döneminde İslâm politikası, mollalar ve mahalleler, okullar, kırsal İslâm, kent İslâmı), "Bölgesel müslüman kimlik" (Kazan'da müslüman yayıncılığı, İslâmî söylem, "Bulgar" tarihçiliği ve bölgesel müslüman kimlik oluşumu) başlıkları altında incelenmiştir. 1905 öncesiyile ilgili ikinci bölüm "1860 sonrası toplumsal ve siyasal dönüşüm"ü ele almaktadır ve alt başlıklar şunlardır: Avrupa Rusyası'nda reformlar ve müslümanlar (serfliğin kaldırılması, adalet reformu, yerel ve bölgesel yerinden yönetim organları, eğitim reformu), reform döneminde toplumsal ve ekonomik dönüşüm (19. yüzyıl sonunda müslümanların toplumsal yapısı, yüzyılın ikinci yarısında müslüman köyü, ticaret ve sanayi, kentte elit kesimin değişmesi, reform döneminde İslami kurumların gelişimi), 19. yüzyılın ikinci yarısında müslümanlar ve milliyet politikası (hristiyan Tatarların din değiştirmeleri ve "İlminskiy sistemi", islâmî kurumlara karşı yürütülen politika, eğitim politikası, Rus-Tatar okulları, öğretmen okulları, islâmî okulların devlet kontrolü altına alınması, sansür tedbirleri), dönüşümün müslümanlar tarafından algılanması (müslüman protestolarının yaygınlaşması, Veysî, devlet politikası ve müslümanların hareket serbestliği).

Bölgesel İslâmî kimliğin değişimine ayrılan üçüncü bölümde dinî reformculuk ve İslâmî modern (Şihabeddin Mercanî, Mercanî'nin reform teolojisi, bir tarihçi olarak Mercanî, müslüman ve Rus toplumları arasında, Gaspıralı'nın ilkeleri, Gaspıralı'nın reform laboratuvarı) ceditçi söylem

eighteenth and nineteenth centuries", yayımlanmamış doktora tezi, Indiana Üniversitesi 1994.

(Tercüman, İdil-Ural bölgesinde cedidçiler, İslâm'ın krizdeki Rusya'yla yeni ilişkileri, bilinmeyen öz miras), İslâm'ın yeniden yorumlanması ve modernlik, müslüman cemaatin yeniden tanımlanması, cedidçiliğin toplumsal etiği, Homo islamicus novus), cedidçilik ve müslüman kimliği (cedidçilik ve "bölgesel İslamî kimlik", dinî cemaat mi kültürel cemaat mi?, "Millet"- "Ulus", ulusal bir program olarak cedidçilik).

Reformların İdil-Ural bölgesinde etkileri ise dördüncü bölümde eğitim (medrese reformu, mektepler, kadın eğitimi, öğretmen eğitimi, 1905 öncesi okul reformunun özellikleri), yayıncılık (sürelî yayınlar, yazarlar ve edebiyat, ders kitapları, kitap basımı ve ticareti) dil (Gaspıralı'nın dil felsefesi, Gaspıralı'nın "Türkî"sinin İdil-Ural bölgesinde benimsenmesi, dil pratiği), 1905 öncesinde cedidçiliğin toplumsal konumu (reformları taşıyan kesimler, Aksegitovo ya da reformların köye ulaşması, reformlar ve geleneksel cemaat, strateji çatışmaları, Rus tepkileri) başlıkları altında incelenmiştir.

1905-1907 dönemindeki gelişmelerin ele alındığı bölümler ve alt bölümler ise şunlardır: **1.** 1905-1907 devriminde müslümanlar: Toplumsal tepkilerin radikalleşmesi ve müslümanlar üzerindeki yansımaları (müslümanların dilekçe kampanyaları, ulema ve dinî idarenin faaliyetleri, devlet görevlilerinin tepkileri); 1905 yazı ve sonbaharı: hareketin siyasîleşmesi (dilekçeden örgüte, Nijniy-Novgorod'daki ilk müslüman kongresi, şehirlerde protesto hareketlerinin radikalleşmesi, İdil-Ural bölgesinde ekim olayları, 1905-1906'da müslüman köylüler); siyasal liberalleşme (müslümanlar ve "geçiş döneminde kanunî düzenlemeler, ikinci müslüman kongresine doğru, Kadetlerle çalışma, Petersburg'da ikinci kongre, I. Devlet Duması seçimleri, I. Devlet Duması'nda müslüman milletvekilleri); Ağustos 1906-Temmuz 1907 arasında müslüman hareket (Nijniy-Novgorod'da üçüncü müslüman kongresi, İttifak partileşiyor, II. Devlet Duması seçimleri ve yapısı, Duma'daki müslüman grubun bölünmesi ve çalışmaları); **2.** Devrim yıllarında toplumsal devingenlik: Toplantılar ve kongreler (yerel toplantılar: oluşma, süreç ve işlevleri), ilk müslüman kongresinden sonra bölgesel toplantılar, yerel toplantılar: farklılaşma ve işlevlerinin değişmesi, öğretmen ve öğrencilerin kongresi); hayır cemiyetleri (devrim öncesinde hayır cemiyetleri, 1905'den sonraki gelişmeleri ve işlevleri, örgütlenme yapıları, yeni işlevleri); 1905-1907 arası müslüman basını (Kazan'da sansür, yayıncılar ve yayınlar, sol yayınlar, gazeteler, "okumak, anlamak, düşünmek, yapmak!"); edebiyat ve edebî faaliyet (1905'den sonra kitap basımı, edebiyat toplum hizmetinde, ulusal şiir,

ilerleme simgesi olarak edebiyat: dramaturji ve tiyatro); **3.** 1905-1907 arası müslüman milliyetçiliğinin yapısı: Ulusal programın farklılaşması (birlik ve eşitlik, dini idarenin reformu, eğitim politikası, genel siyasi yönelim, özerklik, toplumsal sorun); yeni aktörler: öğretmen ve öğretici hareketleri (müslüman öğretmen örgütleri ve eylemleri, Ağustos 1906'daki ilk öğretmenler kongresi, Mayıs 1907'deki ikinci kongre, şakirdlerin protestoları, şakird çevresi ve şakird hareketleri), 1905-1907'de ulusal hareketin toplumsal profili (müslüman eylemcilerin toplumsal statüleri, müslüman eylemcilerin eğitim durumları); hakim ideoloji olarak ulusalcılık (müslüman ulusalcılığının siyasi çeşitliliği, cedidçiler, kadimciler, Veysiciler..., teori ve pratikte reformlar, ulusalcı hareketliliğin sınırları).

Christian Noack kitabınının 1907-1917 dönemini ise dört bölümde ele almıştır. "Müslümanlar ve '3 Haziran sistemi'" 1907-1912 adlı birinci bölümde üzerinde durulan konular ise şunlardır: **1.** Devrimden tepkiye (3 Haziran 1907 seçim yasağı, İttifak'ın suçlanması ve kendiliğinden dağılması, "müslüman devrimi"nin bitirilmesi, 1907/1908'de siyasi kuvvetler sahasının değişmesi); **2.** Müslüman reformculuğunun siyasi olarak suçlanması, "Onikilerin ihbarı", "Panislamistlere" karşı tahkikat, 1910'da bakanlıklarası özel konferans, müslüman reform hareketine karşı baskılar; **3.** Mevzuat çerçevesinde siyaset ve aleniyet (1907'den sonra müslüman basını, 1907'den sonra basının temel konuları, Müslüman Fraksiyonunun Üçüncü Duma'daki profili ve rolü, müslüman çıkarlarının parlamentoda temsili, tüm Rusya müslüman hareketinin savunucusu olarak fraksiyon); **4.** Müslüman okullar üzerine tartışmalar (müslümanlar ve okul tartışılması, 20. yüzyıl başında müslüman okullarının gelişimi, 1911: kriz yılı).

İkinci bölüm, "20. yüzyılın ilk on yılında müslüman toplumu" başlığını taşımaktadır ve şu altbaşlıklara ayrılmıştır: **1.** 1900'den sonra toplumsal ve ekonomik gelişme (kırsal kesimde yapısal problemler, Başkurtların durumu, göç, kentleşme ve kentteki kesimler, ticaret ve girişimcilik, ulusal bir ekonomiye doğru mu gidiliyor?); **2.** Müslüman kadınlar, reformlar ve ulusal hareket (ulusal söylemde kadınların rolü, kendi meselelerinde ve ulus konusunda, kadın okulları ve kadın öğretmenler); **3.** İktidar ve statü kavgaları. Cedidçiler ve kadimciler arasındaki tartışmalar (cedidçi reform taslağının meydan okuması, cemaatlerin yapısal problemleri, müslüman cemaatlerde dünyevileşme eğilimleri, müslüman kurumlara yeni roller biçilmesi); cedidçi eğitimin eleştirilmesi

(Rus okullarının çekiciliği, şakird protestoları, 1910'dan sonra eğitim tartışmaları, zemstvo'larla³ birlikte çalışma).

"Kriz ve müslüman ulusçuluğunun yenilenmesi, 1912-1916" adlı bölüm ise dört kısımda incelenmiştir: **1.** Müslüman ulusal hareketinin siyasî krizi (Stolipin'den sonra milliyetler politikası, IV. Devlet Duması'nda Müslüman Fraksiyonu, Rusya müslümanları ve Balkan Savaşı 1912/1913, sadakat ve güvensizlik: Müslümanlar, devlet ve toplum 1914-1916); **2.** Hareketin parçalanması ve birleşmesi (Kazan'da gruplararası kavgalar, Sırat-ı Müstakim, haziran 1914'deki dördüncü tüm Rusya müslümanları kongresi); **3.** İdeolojik yenilenme: müslüman kimliğin değişimi (müslüman ulusun parçalanması, dil ve edebiyat, tarihçili, Tatarlar mı Türkler mi?); **4.** Ulusal simgeler (Tukay'ın ölümü ulusal şairlerin doğuşu, Mercanî'nin yıldönümü ve hareketin tarihselleşmesi, "Süyümbike"- mit oluşturma, ulusal simgelerin popülerleşmesi).

Kitabın son bölümü müslüman milliyetçiliğinden İdil-Ural devletine başlığını taşıyor ve dört alt bölümden oluşuyor: **1.** Ulusal hareketin örgütlü olarak yeniden doğuşu (Rusya müslümanlarının Fraksiyon bürosundan geçici Merkez Büroya, yerel organlar: Müslüman büroları ve komiteleri, müslüman askeri komiteleri, İslamî kurumlar, 1917'de müslüman ulusalcılığının örgütsel yapısı); **2.** 1917'de müslüman ulusçuluğunun programı (Moskova müslüman kongresi, müslümanlar ve Rusya'nın siyasal geleceği, kültürel ve dinsel özyönetim, toplumsal ve ekonomik konum); **3.** Müslüman hareketin dağılması (Moskova kongresi ve hareketin birliği, 1917 yazında Millî Şura ve İskomus, Başkurt hareketi, İdil-Ural bölgesinde müslümanlar ve merkezî organlar); **4.** Devlet olma yolunda (Kazan kongresi ve kültürel özerklik, birinci Başkurt kurultayı, 1917 sonbaharında müslüman özerkliğinin oluşması ve gelişimi, Küçük Başkurdistan, Millet Meclisi ve İdil-Ural Devleti).

İdil-Ural bölgesi müslümanlarının tarihiyle ilgili araştırmalar Türkiye'de ve dünyada daha çok 20. yüzyıl başında ortaya çıkan siyasî faaliyetleriyle, milliyetçi hareketle ve bu faaliyetlerin oluşumuna yol açtığı düşünülen ve "Tatar aydınlanması" olarak değerlendirilen cedidçilik hareketiyle ilgilidir. Yukarıda sözü edilen Christian Noack'ın eseri de bu çerçevede değerlendirilmelidir. Noack çalışmasında İdil-Ural bölgesindeki müslüman ulus

3 1864'den itibaren imparatorluğun merkezi bölgelerinde seçimle işbaşına gelen özerk mahallî idare organı.

oluşumu ve ulusal hareketi Rusya tarihinin bir parçası olarak ele almıştır. Konu başlıklarından da anlaşılabilirliği gibi çok ayrıntılı olan bu çalışmanın zengin kaynakçasında Tatarca eserlerin eksikliği dikkati çekmektedir. Alman İslâm bilimci Michael Kemper'in *Sufis und Gelehrte in Tatarien und Baschkirien, 1789-1889: der islamische Diskurs unter russischer Herrschaft* (Tatar-Başkurt Sufi ve Uleması, 1789-1889: Rus hakimiyeti altında İslami Söylem) adlı 1998'de yayımlanan çalışması ise hem farklı bir dönem ele almakta hem de kullandığı kaynaklar dolayısıyla bölgenin daha içeriden bir tarihini sunmaktadır.

İdil-Ural bölgesi müslümanları arasında varolan İslâmî söylemi ortaya çıkarmayı amaçlayan bu çalışmanın önemi bunu İslâm tarihi bağlamında değerlendirilmesidir. Kemper, İslâmiyet'in 13. yüzyılının Rusya'nın bir bölgesindeki fikir tarihinin gelişme safhası olarak telâkki edilmesinin öncelikle Rusya'nın küçük halklarının tarihini de çarlık tarihini temel alan kategorilere göre kurgulayan Doğu Avrupa tarihçilerini şaşırtacağını belirtmektedir. Yazar, Rusya tarihinin önemli dönüm noktalarının müslüman tebaayı da etkilediğini reddetmemekte, Tatarlar ve Başkurtlar'ın siyasî tarihleri için bunların önemli olduğunu vurgulamaktadır. Bununla beraber, edebî kaynaklara dayanarak müslüman fikir tarihini ortaya çıkarmak için başka kategorilerin geliştirilmesi gereğinin altını çizmektedir. 1789-1889 yılları arasında Tatar ve Başkurt yazarların eserleri müslüman cemaatlerinin içeriden görünüşünü yansıtmaktadır. Kemper bu dönemin kabaca hicrî 13. yüzyıla (1786-1883) denk geldiğini ve İdil-Ural bölgesi müslümanları için kültürel açıdan kelimenin tam anlamıyla bir "İslâmî" yüzyıl olduğunu savunmaktadır. Dönemin başlangıç ve bitiş noktalarını Ufa'da müslümanlar için bir dinî idarenin kurulmasıyla Şihabeddin Mercanî'nin ölüm yılı oluşturmaktadır, böylece de yeni bir söylemin gündeme geldiği ceditçilik eserin kapsamı dışında kalmaktadır.

Michael Kemper'in eseri beş tematik kısmı ayrılmıştır ve araştırmasının odağında 15 yazarın eserleri bulunmaktadır. Bu yazarlar İslâmî söylemin farklı alanlarıyla ilgilenmiş ulema ya da sufilerdir. İlk bölümde İdil-Ural bölgesinde 18. yüzyıl sonu ve 19. yüzyılın ilk yarısında ulema ve sufilerin toplumsal tarihine yer verilmiş, camiler, medreseler, Kazan'daki matbaacılık, Ufa'daki müftülük gibi önemli İslâmî kurumlar tanıtılmıştır. Bu bölümde ayrıca ilk müftülerle şehirlerdeki ulema arasındaki ilişkiler araştırılmış, özellikle ilk iki müftü Muhammetcan ile Abdüsselam bin Abdürrahim'in faaliyetleri ayrıntılı bir şekilde incelenmiştir.

Kemper, eserin ikinci ve üçüncü kısımlarının islâmî söylemin en önemli unsurlarına ayrıldığını belirtmektedir ki bunlar sufîlik, ahlâk, ilâhiyat ve hukuktur. 19. yüzyılın ilk yarısına ait eserlerin incelendiği kısımda; ulemanın, Rus yönetimiyle işbirliği peşindeki temsilcilerle başka dindekilerle her türlü ilişkiyi reddeden izolasyonist muhalifler arasında ikiye bölündüğü vurgulanmaya çalışılmıştır. İkinci bölümde, İdil-Ural bölgesinin sufi çevrelerle bağlantıları, Nakşibendilik, Kadı Birgivi'nin etkileri incelenmiş, sufi edebiyatına ait Taceddin bin Yalçıgul, Nimetullah bin Ömer el-Utarî, Hibetullah bin Seyyidbattal el-Kargalı, Ebu'l-Mnih el-Kargalı ve Abdurrahim el-Bulgarî üzerinde durulmuştur. Üçüncü bölümde ise medrese eğitimi, kelâm tartışmaları ve okul geleneğine bir başkaldırı örneği olarak Abdünnasır el-Kursavî'nin eserleri tartışılmıştır.

Kitabın dördüncü kısmı, 19. yüzyıl başında İdil-Ural bölgesinde gelişen islâmî tarihçiliği betimlemekte, Bulgar tarih bilincinin şekillenmesi ve bölgesel tarih yazımları üzerinde durulmaktadır. Beşinci kısımda ise 1850-1889 dönemi ele alınmakta, müslüman ulemanın Rus siyaset, ekonomi ve toplumundaki gelişmelere şahit olması ve gittikçe daha fazla baskı görmesi irdelenmektedir. Muhammed Ali el-Çukurî, Bahaeddin Veysî ve Şihabeddin Mercanî örnekleriyle Rus meydan okuması ve baskılarına karşı geliştirilen farklı cevap ve tepkiler üzerinde durulmuştur.

Kemper'in kitabı, İdil-Ural bölgesinde islâmî düşüncenin gelişimi açısından okunabileceği gibi tek tek âlimlerin biyografileri ve birbirleriyle ilişkileri bağlamında okunmaya da izin vermektedir. Ayrıca Kemper İslâm reformizmi, İdil-Ural bölgesindeki ulema ve sufi kültürüne Orta Asya ve Osmanlı geleneklerinin etkileri üzerinde de durmaktadır. Bu açıdan da Kemper'in eseri yukarıda zikredilen diğer iki eserden farklı bir boyut taşımakta, Osmanlı devletinde ve İslâm dünyasının farklı bölgelerindeki gelişmelerle bağlantı kurma, karşılaştırmalar yapma olanağı vermektedir.

Son yıllarda ülkemizde de Rusya müslümanları ve İdil-Ural bölgesiyle ilgili eserlerin sayısı artmaktadır. Batı ve Sovyet araştırmalarının çoğu Rusça kaynaklara dayanmakta, Tatarca ya da yerel dillerdeki eserler fazla kullanılmamaktadır. Her ne kadar bu durum son onyılda değişmeye başlamamış olsa da, bu konuda katedilecek daha çok mesafe vardır. İdil-Ural bölgesi örneğinde, çoğu Tatar ya da Başkurt araştırmacı da aslında bu eksiklikle maluldür. Türk araştırmacıların bu açıdan şanslı oldukları çok açık olmakla birlikte, on-

ların çoğunun da Rusça ve Batı dillerine hakimiyeti azdır. Bu durum karşılaştırmalı çalışmalar yapılmasını zorlaştırmaktadır. Türkiye'deki çalışmaların bir diğeri zayıf yanı ise, istisnaları olmakla birlikte, çoğunun fazlasıyla betimleyici olmaları ve kavramsal tartışmalardan uzak durmalarıdır.